

Рецензенти: доктор юридичних наук, професор С.В. ДОДІН,
кандидат юридичних наук, доцент Л.П.САМОФАЛОВ

Забарний Г.Г., Калюжний Р.А., Шкарупа В.К.
112 Основи держави і права. Посіб. для вступників до виш. закл. освіти. – К.: Вид.
Навиода А.В., 2001. – 222 с.

ISBN 966-95-871-3-1

У посібнику висвітлюються питання, які передбачені програмою з основ держави і права для абітурієнтів. Стисло дана характеристика окремих галузей публічного та приватного права, законів та нормативних актів. Крім того, в ньому подані запитання, тести, кросворди, чайнворди, головоломки для самоперевірки знань.

Автори пропонують матеріали посібника вступникам до вищих закладів освіти, вчителям, учням загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій, коледжів та всім, хто цікавиться основами юриспруденції.

ISBN 966-95-871-3-1

© Забарний Г.Г., Калюжний Р.А., Шкарупа В.К. 2001.
© Дизайн та макет обкладинки здійснено інформаційно-видавничим центром "СТИЛОС". Художник
Лада Холошо. 2001.

З усіх скарбів знання - найкращий.

Його не можна ні вкрасти,
ні загубити, ні знищити.

Сковорода

"Навчаючи, ми самі вчимося", - аксіоматично висловився майстер ораторського мистецтва античності Сенека – ритор про цінність публічної пропаганди знань.

В сучасних умовах розбудови правової системи України, що базується на зміцненні гарантій прав людини і громадянина, важливим є піднесення на належний рівень правосвідомості і правової культури населення України. Велике значення в реалізації процесу належить правовому вихованню і правовій освіті, адже сьогодні без належного рівня правових знань і навичок неможлива свідома участь особи у суспільному житті. Для того, щоб бути гідним громадянином незалежної демократичної України необхідно опанувати досягнення світової і вітчизняної правової культури, сприймати ідеали демократії, навчитися юридичними засобами захищати загальні суспільні цінності і свої власні конституційні права. Саме на досягнення цих цілей, спрямований підготовлений колективом авторів навчальний посібник "Основи держави і права". Він допоможе учням середніх загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій, коледжів оволодіти юридичними знаннями в межах діючої в системі Міністерства освіти і науки України, програми. Надать допомогу абітурієнтам при складанні вступних екзаменів до юридичних

та інших вищих закладів освіти. Посібник є корисним для тих, хто вивчає право в неюридичних вищих закладах освіти та для широкого кола читачів як довідковий матеріал з правознавства.

Структурно посібник поділяється на розділи в яких компактно викладено теоретичний матеріал про самі поняття "держава" та "право", конституційні засади державного устрою України, права і свободи громадян, організацію роботи судової влади, прокуратури та інших правоохоронних органів, короткий конспект окремих галузей публічного та приватного права.

Від чисельної юридичної літератури, що нині видається, він відрізняється своєрідною формою подання матеріалу. В кінці кожного розділу запропоновані запитання та тестові завдання, що дозволяють перевірити засвоєний теоретичний матеріал та закріпити його в пам'яті. Крім того, для поглиблення інтересу пропонується вирішення кросвордів, чайнвордів, головоломок, розроблених Б.М. Бездітько, О.О. Магдик. (100 завдань з правознавства. Посібник для учнів шкіл та ПТУ, вчителів правознавства, абітурієнтів юридичних вузів, - ПОПОПП 1996)

В кінці посібника наведено приклад екзаменаційного білета та варіант орієнтовної відповіді на нього, а також відповіді на кросворди, чайнворди і головоломки.

Автори

РОЗДІЛ I. ЗАГАЛЬНІ ПОНЯТТЯ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО

Глава I ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

§ 1. Основні закономірності виникнення держави і права

Тривалий час люди жили і розвивались, не знаючи держави і права. Це була епоха первісного суспільства. Проте вже й тоді люди прагнули до колективних форм життя. Вони разом виробляли примітивну зброю, разом полювали, разом добували їжу, виготовляли одяг із шкіри тварин. Жили люди в цей період розвитку суспільства, об'єднуючись у невеликі групи, -- «первісне стадо» чи «орду».

Поступово люди навчилися виробляти досконаліші знаряддя праці, будувати житло, добувати й готувати різноманітну їжу, одомашнювати диких тварин, обробляти землю і вирощувати необхідні для харчування рослини. На зміну первісному стаду приходять досконаліше об'єднання людей -- первісна родова община (рід) -- колектив людей, що має одного пращура і веде спільне господарство.

Поступовий перехід від колективного до парних шлюбів, заборона шлюбів у середині роду приводять до активного спілкування між окремими родами, внаслідок чого роди об'єднуються у фратрії й племена. Такі об'єднання здійснюються на основі мовної, економічної, територіальної і шлюбної спільності.

Колективна власність на засоби виробництва, соціальна єдність членів роду (племені) визначили й відповідні форми організації суспільної влади. В родовій общині управління здійснювали всі дорослі члени роду (чоловіки і жінки). Всі найбільш важливі справи вони вирішували спільно на зборах членів роду (племені). На таких зборах обиралися старшини, вожді, керівники і ловчі. Ці обрані особи були першими серед рівних, їх влада базувалася виключно на авторитеті. Їх поважали, всі члени роду, схилялись перед їх мудрістю, хоробрістю, кмітливістю, спритністю тощо.

Влада в первісному суспільстві:

а) базувалася на родових відносинах (рід об'єднував людей за дійсною чи припустимою кровною спорідненістю. Кожний рід був власником засобів виробництва, об'єднував членів роду для колективної праці, виступав господарським осередком для виробництва матеріальних благ);

б) у соціальному розумінні була безпосередньо суспільною; не існувало спеціального апарату управління і примусу;

в) мала такі якості, як єдність, взаємодопомога, співробітництво (члени роду виконували свої функції на засадах переконання. Примус застосовувався дуже рідко і виконував роль громадського виховання. Надзвичайною формою примусу було вигнання з роду. Рід також захищав своїх членів від зовнішніх ворогів, для чого використовувалася військова сила або родова помста);

г) виконувалася рядовими і виборними членами роду добровільно, без спеціального апарату управління. Військо формувалося лише в разі

потреби з чоловіків роду, здатних тримати зброю.

Проте, не зважаючи на позитивні форми управління, первісний лад не був ідеальним, оскільки:

- праця людей ґрунтувалася на примітивних засобах виробництва, давала дуже мізерні результати і не задовольняла всіх потреб членів роду. Виробнича діяльність людей зводилася до здобуття їжі й одягу, будівництва примітивних жител, виготовлення деяких знарядь праці тощо;
- роди і племена активно не спілкувалися між собою, не налагоджували взаємних доброзичливих відносин, що часто призводило до збройних сутичок і навіть війн;
- численні забобони, відсутність шкесменості породжували жорстокість людей одне до одного;
- брак нормальних умов життя робив людину беззахисною перед явищами природи і стихією, що применшувало тривалість її життя.

Необхідний був подальший розвиток суспільного виробництва, пошук шляхів удосконалення знарядь виробництва, засобів праці.

Передумовами виникнення держави теорія держави і права називає:

- а) три великі поділи праці (виділення скотарських племен, відокремлення ремесла від землеробства, виділення торгівлі);
- б) появу надлишкового продукту, патріархальної сім'ї, приватної власності і майнової нерівності;
- в) утворення класів як великих груп людей з протилежними інтересами і виникнення міжкласових конфліктів;
- г) неспроможність суспільної влади первісного ладу врегулювати класові суперечності й конфлікти та виникнення держави як політичної організації публічної влади.

Первісне суспільство розширювалось у період розпаду родового ладу. Поява класів з протилежними інтересами породила міжкласові конфлікти між родовою знаттю та іншими членами родів, а також з прийшлим населенням. Родова влада була вже неспроможна врегулювати ці конфлікти, і виникла держава як політична організація публічної влади.

Як право, так і держава виникли завдяки необхідності управляти соціальними процесами. В юридичній літературі є різні погляди на виникнення права. Залежно від цього розглядають право загальносоціальне і право юридичне. Як загальносоціальне явище право поділяють на права людини, права нації, права народу, права об'єднань, права інших груп, права людства. Юридичне право встановлюється й санкціонується державою. А отже, юридичне право виникає лише разом з виникненням держави, тому закономірності виникнення держави стосуються й виникнення права.

Розрізняючи право й закон, слід зазначити, що право, як інституційне утворення, стає таким завдяки джерелам права, тобто зовнішній формі вираження права.

Таким чином, юридичне право - це задекларовані державою правила поведінки суб'єктів, щоб відобразити правду, справедливість, добро тощо.

Право виникає внаслідок:

- а) переростання мононом (первісних звичаїв, традицій, моралі) в юридичні норми;
- б) правотворчої діяльності компетентних державних органів чи посадових осіб;
- в) перетворення рішень судових органів щодо конкретних справ у загальну норму, що є обов'язковою при вирішенні аналогічних випадків.

Між правом і державою встановлюється досить складний зв'язок. Через право держава прагне впровадити в життя свою волю, яка за авторитарних режимів має класовий характер. А це означає, що первісні звичаї чи традиції пристосовуються до інтересів пануючого класу, забезпечуються відповідними санкціями, реалізація їх підтримується апаратом державного примусу і є засобом підпорядкування населення волі економічно і політично пануючого класу. Таким чином виникає правовий звичай як найбільш стародавня форма права.

Судові органи, як органи держави в авторитарних державах, захищають також інтереси панівної верхівки, тому не застосовують деякі звичаї, що захищають інтереси всіх, або змінюють їх зміст, вводять нові правила. Судові функції часто виконували церковні служителі, верхівні правителі, інші посадові особи державних органів. Захищаючи інтереси пануючих класів, судові органи утворювали судовий прецедент, тобто рішення суду щодо конкретної справи набувало властивостей загальної норми.

При появі писемності держава (її органи), а також посадові особи за допомогою правотворчості закріплювали свою волю в законах, указах та інших нормативних актах. У перших державних законах закріплювалися майнова нерівність, станові привілеї, безправність рабів та інших верств бідного населення. Прикладами таких законів є закони Хаммурапі, XII таблиць, Ману, Салічеська, Руська, Польська правди та ін.

Класові інтереси відображались у нормативних актах не тільки матеріального, а й процесуального права. Так, при розгляді судових справ використовувались ордалиї (випробування вогнем, водою тощо), поєдинки, присяги, відкуп. Тому багаті завжди могли відкупитись.

Таким чином, юридичне право, сформувавшись разом зі створенням держави, в рабовласницький і феодалний періоди розвитку державності має класовий характер і захищає інтереси економічно і політично пануючого класу. Водночас рабовласницьке, феодалне і капіталістичне чи соціалістичне право є явищем культури й цивілізації, оскільки несе в собі інформацію про минулі і нині існуючі суспільні відносини між людьми.

§ 2. Особливості формування державно-правових інститутів у різних народів

Держава у різних народів формувалась не однаково. Наприклад, класично із класових протиріч в середині родового суспільства виникла держава у Стародавніх Афінах. У Стародавньому Римі особливості виникнення держави характеризуються боротьбою патріциїв (родової знаті) і плебеїв (прийшлого населення).

У німецьких народів важливим фактором виникнення держави було завоювання ними колишніх територій Римської імперії, яка на той час вже розпалася. Для тримання в покорі населення завойованих територій німці ставили своїх намісників, що з часом перетворювалися на князів. Тому ці процеси спонукали прискорення розпаду первісного ладу у німців і утворення ранньофеодальної держави. У виникненні держави у народів Стародавнього Сходу важливу роль відіграла організація суспільних робіт при будівництві каналів. Створенню держави у народів

Центральної і Південної Америки (інки і майя) сприяло землеробство. У східнослов'янських племен, що зрунувалися навколо Київського князівства, результатом виникнення державності було переродження органів військової демократії в державні органи.

Особливістю виникнення державності у слов'ян і німців було те, що вони виникли як ранньофеодальні, минувши рабовласництво.

Таким чином, виникнення держави в результаті розпаду первісного суспільства мало свої передумови. Держава з'явилась там і тоді, де і коли суспільство розділилось на класи з протилежними інтересами. Отже, хоча у різних народів держава виникала по-різному, проте завжди в основі була класова боротьба.

§ 3. Різноманітні теорії виникнення держави

У теорії держави і права існують різноманітні концепції виникнення держави.

Теологічна теорія. Представником теологічного походження держави був Фома Аквінський (1225—1274). Його вчення побудовано на ієрархії форм — від бога — чистого розуму — до духовного і матеріального світу. Проголошення походження держави від бога обґрунтовує її вічність і непорушність, виправдовує найбільш реакційні держави, підкреслює думку про те, що будь-яке посягання на державу приречене на невдачу, оскільки влада вкладена в руки правителя богом і покликана захищати благо всіх.

Патріархальна теорія. Сутність її полягає у твердженні, що держава походить від сім'ї і результатом історичного розвитку і розростання сім'ї, а отже, абсолютна влада монарха — це продовження батьківської влади. Основними представниками названої теорії є Арістотель, Фільмер, Михайловський та ін. Наприклад, Роберт Фільмер у своєму творі «Патріархія чи природна влада короля» твердить, що абсолютна влада монарха бере свій початок безпосередньо від Адама. Держава виростає із сім'ї, а влада монарха через Адама дана богом і не підвладна ніяким людським законам.

Договірна теорія. Вона пояснює виникнення держави внаслідок об'єднання людей на основі добровільної згоди (договору) про те, що одні будуть управляти, а інші — виконувати їх управлінські рішення. Представниками цієї теорії були Гроцій, Спіноза, Гоббс, Руссо, Радицев та ін.

Психологічна теорія. За цією теорією держава виникла завдяки особливим властивостям психіки людей. Начебто людській психіці притаманна потреба покори, наслідування, усвідомлення залежності від видатної особи. Народ є інертною масою, і не здатний приймати рішення, а тому потребує постійного керівництва. Представником цієї теорії був Л. Й. Петражицький (1867—1931).

Теорія насильства. За цією теорією держава виникла як результат завоювання одних племен іншими, поневолення одного народу іншим. На думку прихильників цієї теорії, держава є тією силою, яку утворюють завойовники для утримання в покорі завойованих народів і зміцнення влади переможців. Представниками теорії були Гумплович, Каутський, Дюрінг та ін.

Органічна теорія. Її обґрунтував англійський філософ Герберт Спенсер (1820—1903), який проводив аналогію між державою і біологічним організмом. На його думку, держава, подібно до біологічного організму, народжується, розмножується, старіє і гине. Як і біологічний організм, держава має політичне тіло: руки, ноги, голову, тулуб, що виконують відповідні функції.

Серед інших теорій походження держави заслуговує на увагу і космічна. Отже, в теорії держави і права відсутній єдиний погляд на закономірності виникнення держави. Існують численні домарксистські і марксистсько-ленінські доктрини виникнення держави, а також історичні, географічні, демографічні та інші особливості виникнення держави у різних народів.

§ 4. Відмінність державної організації від організації влади первісного суспільства

Держава, як особлива організація політичної влади, відрізняється від родоплемінної організації тим, що:

а) замість кровноспоріднених зв'язків, що існували в первісному суспільстві, населення в державі ділиться за територіальною ознакою (селища, села, міста, райони, округи, області та інші територіальні одиниці);

б) для держави характерна особлива публічна влада, яка не співпадає з населенням (особливий механізм управління людьми);

в) утримання публічної влади, відокремленої від основної маси населення, потребує значних витрат і здійснюється за рахунок коштів, що надходять від збору податків;

г) головним знаряддям у руках держави для управління людьми є закон — нормативний акт, установлений чи санкціонований державою.

§ 5. Відмінність права від соціальних норм первісного суспільства

У первісному соціально однорідному суспільстві норми поведінки відображали інтереси і волю всіх членів роду і племені, виникали в

Держава, як власник засобів виробництва та іншого майна, володіє користуватися і розпоряджатися ними, визначає суб'єктів і розміри податків, мінімальної заробітної плати і пенсії, тривалість робочого часу і часу відпочинку, нормування праці, правила технічної, екологічної безпеки праці й виробництва, санітарії тощо. Усі ці відносини держава регулює за допомогою права.

Право співвідноситься і з політикою; тому що воно:

- залежить від політики і насамперед від керівної частини суспільства, що має державну владу;

- є формою вияву політики вказаної частини суспільства;

- в ньому відображується тільки та політика керівної частини суспільства, до якої вона прагне, якій може надати загальнообов'язковість за допомогою держави та інших суб'єктів політичної системи суспільства;

- є концентрованим виразом політики тієї частини суспільства, що здійснює керівництво;

Політика в праві формується у вигляді конкретних прав і обов'язків людини і громадянина. І з свого боку, залежить від права, оскільки право є засобом декларування, здійснення і гарантування політики, а також пропаганди окремих політичних програм чи їх положень.

Роль права в громадянському суспільстві й здійсненні політичної влади залежить від взаємозв'язку держави і права. Як уже було зазначено, право (як юридичне явище) і держава (як політична організація влади) виникають одночасно і тісно взаємозв'язані.

Право залежить від держави, оскільки:

а) виникає як інституційована система джерел, що встановлюються чи санкціонуються державними органами і службовими особами, а це означає, що юридичне право походить від держави;

б) є більш-менш сталим і недоторканим завдяки державі;

в) за допомогою держави та її органів впроваджується в життя;

г) його авторитетність і престижність залежать від держави;

д) сутність права відображає соціальну сутність та призначення державної організації.

Але слід мати на увазі, що право відносно самостійне і впливає на державу (її органи), а отже, і держава залежить від права.

Право, як явище цивілізації і культури:

а) обмежує в демократичному суспільстві державну владу;

б) упорядковує державну владу через процесуальну і процедурну форму;

в) дозволяє державним органам відповідні дії;

г) організовує побудову, структуру, вдосконалення і розвиток державних органів, визначає їхнє функціонування;

д) надає державним органам престижності і авторитетності.

У реалізації своїх функцій держава використовує правові й неправові форми та методи. Таким чином, як держава, так і право відіграють певну роль в організації суспільства і здійсненні політичної влади.

Підбиваючи підсумки розглянутої теми, можна зробити такі висновки:

1) Держава і право в суспільстві існували не завжди. Основною причиною виникнення держави і права була поява соціально неоднорідного, класового суспільства, суперечностей між класами, які не могли бути подолані суспільною владою первісного ладу.

2) Держава і право відрізняються від суспільної влади, звичаїв, традицій і моралі первісного суспільства.

3) У демократичному суспільстві формуються правова держава і правова система, що захищають інтереси всіх верств населення.

Запитання і тести для самоперевірки

1. Які основні причини виникнення держави?
2. За якими ознаками держава відрізняється від публічної влади первісного суспільства?
3. Які ознаки відрізняють право від соціальних норм первісного суспільства?
4. У чому полягає роль держави і права в здійсненні політичної влади?
5. Держава існувала завжди: ТАК чи НІ?
6. Власність та її власника з його інтересами захищає: а) держава; б) суспільство.
7. Правильно вкажіть: політична, економічна, духовна, сімейна – це... законодавча, виконавча, судова – це: види влади, види державної влади.
8. Правильно визначте поняття: авторитет, що має можливість підкоряти своїй волі, управляти чи розпоряджатися діями інших – це: а) громадянське суспільство; б) політична держава; в) держава.
9. Продовжіть речення: громадянське суспільство – це...
10. Суб'єкт влади – це той, що підкоряється владі, чи той, що є носієм влади.
11. Чому державу називають універсальною формою суспільної організації?
12. Складіть схему видів влади та видів державної влади.
13. Схарактеризуйте взаємозв'язок між державою та громадянським суспільством.
14. Визначте передумови виникнення держави.
15. Складіть схему еволюції форм суспільної організації людства.
16. Форми виникнення держави (доповніть): а) древньогерманська; б) римська; в) ?
17. Ознака держави (вкажіть правильну відповідь): а) наявність обособленої території; б) розвиток взаємовигідних економічних зв'язків; в) наявність загальнодержавної власності.
18. Ознакою права є (оберіть правильні варіанти відповіді): а) регулятивність; б) загальність; в) формальна визначеність.

Глава 2. ДЕРЖАВА

§ 1. Загальні передумови виникнення держави

Держава виникає і розвивається в конкретних умовах життя людей і у зв'язку з певним ступенем розвитку суспільства.

Безпосередня причина виникнення держави та права - розподіл суспільства на класи з протилежними інтересами. Це дуже тривалий і складний процес.

У теорії права розглядають такі передумови виникнення держави:

- а) три великі розподіли праці;
- б) поява надлишкового продукту, патріархальної сім'ї, приватної власності та майнової нерівності;
- в) утворення класів як великих груп людей з протилежними інтересами та виникнення міжкласових конфліктів;
- г) неспроможність суспільної влади первісного ладу врегулювати класові суперечності й конфлікти.

Розкриваючи ці передумови, треба наголосити, що економіка первісного ладу прогресувала з подальшим удосконаленням знарядь праці. Щодо розподілу праці, то потрібно мати на увазі виділення скотарства, відокремлення ремесел від землеробства і появу купців, зайнятих лише обміном.

За нових економічних умов одна сім'я мала змогу не тільки забезпечити себе засобами існування, але й мати надлишковий продукт, який зосереджувався в руках старійшин, військових начальників. Важливу роль відігравали також майнова міжродова, а потім і внутрішньородова нерівність, з'являється приватна власність, класи - групи людей, які займають протилежне місце у суспільному виробництві.

У цих нових умовах родоплемінна організація існувати не могла. Потрібний був орган, здатний зберегти та забезпечити функціонування суспільства як цілісного організму. Новому органу потрібна була міцна влада з певними установами, особливим загоном людей, які б займалися тільки управлінням і володіли можливістю здійснювати організаційний примус. Таким органом і стала держава.

Формування держави пройшло через ряд етапів, яким притаманне поєднання рис родоплемінної та державної організації суспільства.

Закономірності виникнення держави в різних народів мали свою специфіку, зумовлену історичними умовами. Розрізняють три основні форми виникнення держави: афінську, римську й давньогерманську. В Афінах виникнення держави проходило у класичній формі, з внутрішніх протиріч. У Стародавньому Римі цей процес був прискорений боротьбою плебів (зайшлого населення) проти патрициїв (римської родової знаті), а в давніх германців - завоюванням чужих територій, для панування над якими родова організація була непридатна. У Київській Русі одразу склалася своєрідна ранньофеодальна держава.

§ 2. Поняття держави та її ознаки і функції

Держава повністю не зливається із суспільством, не розчиняється в ньому, вона є організацією, яка певним чином відокремлена, інституалізована у вигляді механізму держави, має власні закономірності становлення, функціонування та розвитку, особливі потреби та інтереси.

Нерідко поняття «держава» ототожнюється з поняттям «країна», тобто виступає як політико-географічне утворення (Україна V держава, що займає певну частину суші). Автори багатьох публікацій, використовуючи термін «держава», мають на увазі суспільство, наприклад, коли пишуть, Великобританія промислово-розвинена держава, а країни Тропічної Африки - економічно відсталі держави.

Ми розглянемо державу перш за все як організацію політичної влади, яка існує в певній країні.

Дати визначення держави, яке б відображало всі грані цього складного суспільного явища, практично не вдавалося нікому, хоча спроби робилися багатьма видатними філософами, політиками, юристами. Наприклад, Аристотель стверджував, що держава - це зосередження всіх розумових і моральних інтересів громадян. Цицерон розглядав державу, як союз людей об'єднаних загальною користю і справедливістю. Представники класової теорії стверджували, що держава - це диктатура панівного класу.

Держава - це універсальна політична форма організації суспільства, що характеризується суверенною владою, політичним і публічним характером, реалізацією своїх повноважень на певній території через діяльність спеціально створених органів та організацій, наданням своїм рішенням обов'язкової правової форми, встановленням податків з метою ефективного функціонування механізму влади та реалізацією загальносоціальних повноважень.

Держава характеризується рядом ознак, що, по-перше, відрізняють її від суспільної влади в додержавний період і, по-друге, підтверджують її роль як основного знаряддя здійснення політичної влади. Кожній державі притаманні:

- територія - відокремлена кордонами частина земної кулі, на якій поширюється суверенітет держави і в межах якої населення перетворюється у громадян;
- публічний характер влади, що втілюється в державно-правових інститутах, відособлених від населення, має призначення здійснювати політичну владу та регулювати суспільні відносини;
- суверенітет - політико-правова властивість державної влади, що виявляється в її верховенстві, незалежності, єдності;
- механізм держави, тобто система органів та організацій, що створюються державою для реалізації її функцій і завдань;
- загальнообов'язкові правила поведінки - правові норми, які розробляє,

приймає та охороняє держава і які визначають сферу відносин, що охороняються державою, роблять державні рішення обов'язковими на рівні суспільства і визначають можливе покарання за порушення встановлених правил;

• система податків - платежів обов'язкового характеру загальнодержавного чи місцевого значення, що встановлюються для утримання державного апарату, а також для виконання загальносоціальних функцій держави у сфері освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо.

Перед будь-якою державою постають завдання, на вирішення яких вона спрямовує свої матеріальні ресурси, ідеологічні та політичні зусилля. Ці завдання держава виконує через здійснення функцій, які дуже тісно пов'язані із завданням цілями і суттю держави, але не зводяться лише до них. Аналіз функцій держави повинен відповідати на головні питання: що і як повинна робити держава на певному етапі свого розвитку; на чому повинні бути сконцентровані зусилля її органів та відомств?

Чимало спеціалістів вважають, що функції держави, перш за все, певні напрями діяльності держави, в яких виражається службова роль, завдання, мета і закономірності розвитку. За допомогою функцій держава реалізує свої завдання та цілі, які стоять перед суспільством чи можуть бути поставлені.

Держава виконує надзвичайно багато функцій, які аналізуються загальною теорією держави і окремими галузевими науками. Теорія держави і права аналізує лише основні функції держави, їх можна класифікувати таким чином:

1. За соціальним значенням державної діяльності:

а) основні, що характеризують призначення держави, найбільш загальні, найважливіші напрями її діяльності. Це, наприклад, функції оборони країни, захисту правопорядку, законності, охорони прав і свобод громадян;

б) додаткові, що є складовими елементами основних функцій, але сутності держави не розкривають. Так, у складі такої основної функції, як оборона країни, можна виділити низку допоміжних: зміцнення збройних сил, розвиток науково-технічного прогресу для забезпечення їх озброєнням та ін.

2. За сферами діяльності функції поділяються на:

а) внутрішні функції, що здійснюються в межах даної держави та виражаються в її внутрішній політиці а саме: регулювання економічних відносин, організація суспільної праці, охорона правопорядку, законності, прав і свобод громадян, соціальний захист населення, охорона та раціональне використання природних ресурсів;

б) зовнішні функції, що забезпечують здійснення зовнішньої політики держави. Це такі функції: оборона країни, підтримання міжнародного миру, економічного співробітництва.

Державні функції з точки зору тривалості їх здійснення у часі

поділяються на:

а) постійні функції, що здійснюються протягом усього часу існування держави. Це оборона країни, охорона правопорядку;

б) тимчасові функції, що здійснюються протягом певного періоду існування держави.

Можливий розподіл функцій держави за сферами суспільного життя, в яких вони здійснюються: економічні, політичні, гуманітарні.

§ 3. Історичні типи держави

Основною класифікацією держав є їх розподіл та об'єднання за типами, тобто сукупністю найбільш суттєвих ознак.

Історичний тип держави - це сукупність найбільш суттєвих ознак, притаманних державам, що існували на певних етапах історії людства.

У відповідності з класифікацією суспільно-економічних формацій всі розмаїття держав в історичному контексті поділяється на такі типи: рабовласницькі, феодальні, сучасні.

Рабовласницький - це перший в історії тип держави, який проте не мав загального розповсюдження і був перехідним. Це зумовило наявність у рабовласницькому суспільстві залишків устрою влади первіснообщинного ладу, але домінуючої сили в ньому набирає тенденція державної організації суспільства. Він характеризується тим, що його економічну основу складала приватна власність і такий засіб виробництва як раб. Членами держави визнавалась меншість населення у першу чергу, рабовласники та, у деяких випадках, представники інших верств населення (селяни - общинники, ремісники, торгові люди).

У деяких суспільствах організація державності починалася з феодального типу держави. Для такої держави, незважаючи на те, що вона теж базується, в основному, на сільськогосподарському виробництві, характерне вже визнання селянина членом держави, який, не маючи права власності на землю, володіє іншими засобами виробництва (хатою, іншими будівлями, інвентарем). Феодальна держава об'єднує всіх членів суспільства, але вони нерівні за своїм соціальним статусом, поділяються на різні стани, існує кріпацтво. Феодальна держава є за своєю сутністю інституалізацією суспільства, його становлення як цілого, що існує на певній території та спроможне виступати зовні у вигляді єдиних органів. Тому пануючою закономірністю становлення феодального суспільства є централізація управління, а провідною формою державної організації - монархія (ранньофеодальна, централізована, станова-представницька). Оскільки центральна влада феодальної держави підтримувалась багатими станами міст, виникли органи станового представництва (земські собори, парламент). Розшарування суспільства вимагало правового закріплення не лише нерівності різних груп, а й ієрархії їх взаємовідносин.

Буржуазна держава та буржуазне право виникли в результаті буржуазних революцій, спрямованих проти феодально-абсолютистської монархії та феодальних відносин. Для них характерні такі риси:

-феодалізм проголошення і закріплення рівноправ'я, законності, непорушності прав людини, свободи приватної власності та договорів, невтручання держави у суспільне життя;

-цінзовий характер, тобто відсторонення за допомогою майнових та інших пензів більшої частини населення від участі у формуванні органів влади;

-зосередження основних зусиль держави переважно на політичних функціях;

-множинність форм правління (конституційна монархія, демократична республіка);

-зростання ролі права в регулюванні суспільних відносин.

Соціалістичному типу держави і права притаманні нігілістичне ставлення до права, спроби його ототожнення з політичною доцільністю, проголошення принципу фактичної рівності (зрівняльника) управління суспільством за допомогою репресивних методів, ототожнення права і законодавства, визнання тимчасового характеру держави і права, необхідності їх скасування при комунізмі як вищої стадії розвитку соціалістичного суспільства.

Сучасний перехідний тип держави характеризується соціальною спрямованістю, демократичним режимом утворення державних органів і здійснення державної влади, правовою формою та характером державної діяльності.

Сучасні держави найбільш розвинутих суспільств забезпечують задоволення загальнолюдських потреб, реальне здійснення та захист основних прав людини. Їх економічною основою є наявність серед населення значної кількості власників засобів і результатів виробничої діяльності та рівноправність різних форм власності.

§ 4. Форми держави

Кожна держава характеризується певною формою, яка визначає процес організації та здійснення державної влади і посідає три елементи:

-державне правління; державний устрій; державний (політичний) режим.

Форма державного правління відображає певний порядок утворення та організації вищих органів влади. За формою правління держави поділяють на монархії та республіки.

Монархія - це форма правління, за якої вища влада в державі належить одній особі - монарху. Вона буває абсолютною та обмеженою.

Абсолютна монархія - це історичний тип монархії, який властива належність монарху необмеженої влади. Вона характеризується відсутністю представницьких органів, правом монарха видавати закони та призначати чиновників (класичним прикладом є Російська імперія часів Петра I чи Французька монархія часів Людовіка XIV).

Обмежена монархія - це форма правління, що передбачає чітке визначення повноважень монарха. Цей різновид монархії поділяється на конституційну та дуалістичну.

Конституційна монархія характеризується певним співвідношенням повноважень монарха та парламенту (Англія, Данія, Швеція, Японія).

Дуалістична монархія характеризується особливим процесом призначення та контролювання уряду. Вона передбачає двопалатний парламент, нижня палата якого обирається населенням, а верхня - призначається монархом; уряд призначається ним самостійно або через прем'єр-міністра, який призначається монархом; глава держави має право вето щодо актів парламенту (країни Африки та Близького Сходу).

Республіканська - це форма правління, відповідно до якої вища влада належить виборному органу - парламенту. Для неї характерні наявність вищих виборних органів влади; базування діяльності держави на принципах демократії та поділу державної влади.

Залежно від особливостей повноважень глави держави та їх співвідношення із повноваженнями парламенту республіки поділяють на *парламентські, президентські, змішані*.

Парламентська республіка характеризується верховенством влади парламенту; підзвітністю йому уряду; наявністю посади прем'єр-міністра, якого призначає парламент; обов'язком президента діяти лише за згодою уряду (Фінляндія, Індія, Туреччина, Італія, Австрія).

Президентська республіка характеризується наявністю глави держави - президента, який може поєднувати повноваження глави держави та уряду. Президент призначає уряд, що несе перед ним політичну відповідальність; він може застосовувати право вето щодо актів парламенту; президент за певних обставин може розпустити парламент, а останній може ініціювати процес відсторонення президента від влади у разі порушення ним конституції чи скоєння злочину (США, Аргентина, Мексика, Росія).

Змішана республіка поєднує риси парламентської та президентської. Уряд затверджується парламентом за пропозицією президента; він підзвітний президенту та підконтрольний парламенту; президент підписує та обнародує закони, що приймаються парламентом (Україна, Франція).

Форма державного устрою відображає спосіб територіального устрою держави, який визначає порядок взаємодії центральної, регіональної та місцевої влад.

За формою устрою держави поділяють на *прості й складні*. *Простою або унітарною* (від латинського unites - єдність) є держава, що характеризується цілковитою політичною єдністю. Останнє виявляється в тому, що держава має єдину структуру державного апарату, який поширює свої повноваження на всю територію держави; всі адміністративні одиниці мають рівний юридичний статус стосовно держави; жодна з адміністративних одиниць не має політичної самостійності та ознак суверенітету; держава має єдине громадянство, єдину систему права, судову та грошову системи (Франція, Японія, Єгипет, Україна).

До *складних* держав належать федерація, конфедерація, імперія. *Федерація* - це союзна держава, що складається з територій суб'єктів (складових держав), які мають обмежений суверенітет. Для неї характерна наявність двох рівнів державного апарату, що складають

органи федерації та її суб'єктів; наявність двопалатного парламенту, єдиного громадянства та дворівневої правової системи - федерації в цілому та її суб'єктів (США, Мексика, Індія, Росія).

Конфедерація - це договірний союз держав, кожна з яких зберігає повний суверенітет. Конфедерація характеризується відсутністю єдиного громадянства; добровільним об'єднанням, необхідним для вирішення спільних справ, коштів, створенням спільних органів шляхом рівного представництва держав. Ця форма державного устрою нині практично не зустрічається і має здебільшого лише історичний характер (Північна Америка XVIII ст., Німеччина XIX ст. та ін.).

Імперія - це складна держава, яка включає суверенну державу метрополію та підвладні їй несуверенні держави - колонії. Ця форма державного устрою вже відійшла в історію.

Форма державного правового режиму - це сукупність засобів прийомів і способів реалізації державної влади, що відображають її характер і зміст. Розрізняють *демократичний та недемократичний* режими.

Основними ознаками *демократичного режиму* є свобода особи у сфері економічної діяльності, гарантії особистих прав і свобод, захищеність особи від свавілля та беззаконня, плюралізм в політичній, економічній, ідеологічній та духовній сферах життєдіяльності людей, правовий характер діяльності державного апарату та ін.

У сучасному суспільстві демократичний режим проявляється у трьох різновидах: *ліберально-демократичному, консервативно-демократичному, соціально-демократичному.*

Недемократичний режим поділяється на *тоталітарний* і *авторитарний*.

Тоталітарний режим - це сукупність таких засобів, прийомів і способів реалізації державної влади, за яких уся життєдіяльність суспільства і кожного окремого громадянина (особи) абсолютно регламентована. Влада на всіх рівнях формується однією особою чи кількома людьми з правлячої верхівки, не контролюється населенням. Відсутня будь-яка можливість вільного виявлення і врахування інтересів усіх груп населення, звичним є грубе втручання в особисте життя людини і громадянина.

Авторитарний режим - це така сукупність засобів, прийомів, способів реалізації державної влади, за яких вона концентрується в руках правлячої верхівки. Припускається незначне розмежування політичних сил, відстоювання інтересів певних верств населення.

Серед недемократичних режимів розрізняють військово-поліцейський, фашистський, расистський, терористичний, диктатуру певної партії, класу, іншої групи чи прошарку в соціально-неоднорідному суспільстві.

§ 5. Правова держава

Серед сучасних політичних і юридичних ідей однією з найпопулярніших є ідея розбудови України як правової держави, яка отримала офіційне закріплення у ст. 1 Конституції України.

Виходячи із сучасних поглядів, правова держава характеризується такими суттєвими рисами:

1. Джерелом державної влади має бути народ, який через представницьку чи пряму демократію формує органи влади.

2. Панування права в управлінні державними справами.

3. Верховенство законів у регулюванні суспільних відносин.

4. Пріоритет права і свободи особи. Кожна людина має невід'ємні, дані їй від народження, права і свободи (право на життя, на особисту недоторканість).

5. Наявність ефективної правоохоронної системи.

6. Висока правова культура суспільства та особи - це розвиненість усіх його правових інститутів (законодавства, правотворчої та правореалізуючої діяльності, правового захисту особи). Вона містить знання права і повагу до нього, уміння правильно реалізовувати правові знання на практиці, безумовне виконання громадянами правових заборон та обов'язків.

7. Відповідальність держави перед суспільством. Це означає, що держава, в особі винних осіб, мусить нести моральну та юридичну відповідальність за рішення і дії, які призвели до шкоди суспільству. Наявність поділу державної влади на законодавчу, виконавчу, судову.

Отже, правова держава - це держава, яка складається з громадян, котрі мають високу правову культуру і формують державну владу, що є демократично організованим і залежним від суспільства апаратом управління, який за допомогою ефективних законів забезпечує реалізацію суверенних прав і свобод громадян.

Запитання і тести для самоперевірки

1. Сукупність організацій, об'єднань називають: державою, політикою, політичною системою.

2. Правильно визначте теорію походження держави: економічну - , психологічну - , патріархальну - як: результат розвитку сім'ї; результат появи приватної власності; результат природи людини.

3. Основні напрямки діяльності держави, що характеризують її призначення у суспільстві - це (продовжте речення): ознаки держави, функції держави, форми держави.

4. Форма держави - це (правильно визначте поняття): а) відмінні риси політичного інституту; б) спосіб організації та здійснення влади.

5. Перерахуйте основні складові форми держави.

6. За формою правління держави поділяють - , за формою державного устрою - , за політичним режимом - на: а) демократичні та тоталітарні; б) республіки та монархії; в) прості та складні.